

کتابشناسی تکفیر

* اباذر نصر اصفهانی

* کارشناس پژوهش پژوهشکده حج و زیارت.

◆ مقدمه

در طول تاریخ اسلام، افراد و فرقه‌ها و گروه‌هایی بوده‌اند که مخالفان خود را تکفیر می‌کردند و با کوچک‌ترین عاملی آنان را خارج از دین اسلام می‌شمردند و حکم به وجوب قتل آنان می‌دادند. شروع این پدیده مخرب، از خوارج آغاز شد و در دو قرن اخیر وهابیان شیوه آنان را ادامه داده‌اند.

فرقه وهابی از جمله جریان‌هایی است که در مقابل امت اسلامی قرار گرفته‌است. وهابیان با استفاده از آیاتی که درباره کفار و مشرکان صدر اسلام و اقوام جاهلی نازل شده، مسلمانان را به کفر و شرک متهم می‌سازند و اعمال مسلمانان را مطابق اعمال کفار قلمداد می‌کنند. آنها با داشتن افکاری خشن، باعث ایجاد اختلاف، تشتت، درگیری و جنگ میان مسلمانان و خشنودی کفار و استعمارگران شده‌اند.

مطابق نظر اسلام، مسلمان کسی است که شهادتین را بر زبان جاری می‌سازد؛ گرچه در واقع و باطن اعتقاد دیگری داشته باشد. بر اساس شریعت اسلامی صحیح نیست فرقه‌ای از فرق اسلامی را بی‌دلیل متهم به کفر کند، مادامی که اعتراف به شهادتین کند، و ضرورتی از ضروریات دین را انکار نکند.

این افکار جاهلی و ناپسند موجب شد که از همان ابتدای ظهور فرقه وهابی، عالمان مسلمان، اعم از شیعه و سنی، به مقابله با این تفکر تکفیری بپردازند و با نوشتن رساله‌ها، کتاب‌ها و مقالات، آرا و عقاید این گروه را نقد و از عقاید مسلمانان دفاع کنند. در آثاری نیز به بررسی جریان‌های تکفیری در طول تاریخ اسلام پرداخته شده است. در این نوشتار بخشی از تلاش‌های علمی محققان را در قالب کتاب‌شناسی تقدیم خوانندگان می‌کنیم. گفتنی است آثاری که تکفیر را تنها از منظر فقه و احکام

آن، بررسی و تحلیل کرده‌اند، در اینجا معرفی نشده‌اند. آثار اندیشمندان مسلمان در سه بخش کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها معرفی می‌شوند.

الف) کتاب‌ها

۱. *آراء علماء المسلمين و فتاواهم في تحريم تكفير أتباع المذاهب الإسلامية*: تحقیق فؤاد کاظم مقدادی، تهران، مجمع التقلین العلمی، چاپ سوم، ۱۴۲۸ق/۱۳۸۶، ۴۰۱ص، وزیری.

در این نوشتار فتاوا و دیدگاه‌های علمای شیعه و اهل سنت در نهی تکفیر پیروان مذاهب اسلامی بررسی و تحلیل شده است.

۲. *الإسلام والعنف قراءة في ظاهرة التكفير*: حسین احمد الخشن، مغرب، دارالبيضاء، بیروت، مرکز الثقافی العربی، ۲۰۰۶م، ۲۰۳ص، وزیری.

نویسنده در این کتاب به واکاوی مسئله خشونت و تکفیر در اسلام پرداخته و به بسیاری از سؤال‌های مطرح شده در این زمینه پاسخ داده است. کتاب مشتمل بر پنج فصل است و نگارنده طی آنها به تبیین اصول و معیارهای تکفیر پرداخته، خاستگاه‌های تکفیر و برخی ویژگی‌های تکفیری‌ها را برشمرده، به گونه‌ها و شکل‌های تکفیر اشاره کرده و در پایان گفتمان تکفیری را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. آقای موسی دانش این کتاب را با عنوان *اسلام و خشونت: نگاهی نو به پدیده تکفیر به فارسی ترجمه کرده و در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۹۰در ۳۴۴ صفحه در قطع وزیری به چاپ رسیده است.*

۳. *اسلام و خشونت: نگاهی نو به پدیده تکفیر (← الاسلام والعنف قراءة في ظاهرة التكفير)*

۴. **الإيمان والكفر في الكتاب والسنة: رسالة موجزة تبحث عن حقيقة الإيمان والكفر وحدودهما والفرق بين الإسلام والإيمان وحكم تكفير أهل القبلة وتدعو إلى الوحدة الإسلامية:** جعفر سبحانی تبریزی، قم، مؤسسه امام صادق عليه السلام، ۱۴۱۶/ق/۱۳۷۴، ۲۳۲ص، وزیری.

نویسنده در این رساله نخست ایمان و کفر را بر اساس آیات و روایات تبیین کرده و آن‌گاه به بررسی تفاوت‌های بین «ایمان» و «اسلام» پرداخته است. وی در ادامه به موضوع تکفیر مسلمانان اشاره کرده و با استدلال‌های قرآنی و حدیثی ثابت کرده این پدیده خلاف اصول اسلامی و انسانی است.

۵. **بازخوانی تکفیر و تکفیرگرایی در بین مسلمانان:** علی‌اکبر نیک‌زاد تهرانی، قم، نوای قلم، ۱۳۸۹، ۷۲ص، پالتویی.

مروزی بر دیدگاه‌های تکفیری برخی از فرقه‌های اسلامی و نقد این دیدگاه‌هاست. نویسنده ضمن بیان پیشینه‌ای از تکفیر و تکفیرگرایی در جهان اسلام از زمان پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و پس از آن، به ریشه‌یابی این پدیده و عوامل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن پرداخته است. وی ابتدا به معیارهای اسلام و کفر در جهان اسلام اشاره کرده و موجبات کفر را انکار توحید و رسالت نبوی، انکار ضروری دین و مذهب و ارتکاب گناه کبیره دانسته و شرک خفی را نیز موجب کفر افراد محسوب نکرده است. آن‌گاه به پیشینه تاریخی تکفیر مسلمانان پرداخته و دیدگاه‌های مذاهب مختلف اسلامی را در این زمینه منعکس کرده است. وی با استخراج ادله عدم جواز تکفیر از قرآن کریم، روایات نبوی، سیره پیامبر اسلام و سیره و روایات ائمه معصوم علیهم السلام، و وهابیت را آیین تکفیرگرایی در میان مسلمانان اهل سنت دانسته و عقاید و دیدگاه‌های تکفیری محمد بن عبدالوهاب در مورد مشرک خواندن شیعیان را نقد و شباهت‌های خوارچ دوره صدر اسلام را با وهابیان امروزی بررسی کرده است.

۶. بررسی فتاوی تکفیر در نگاه مذاهب اسلامی: حسین رجیبی، تهران، نشر مشعر،

۱۳۸۹، ۸۴ص، پالتویی.

در این کتاب برای روشن شدن حقیقت مسئله تکفیر، با نگاهی به قرآن و روایات و گفتار بزرگان مذاهب اسلامی، به بررسی فتاوی تکفیر در اسلام و سایر مذاهب پرداخته است. به اعتقاد نویسنده، تکفیر در روایات شیعه و اهل سنت، مسئله ای بسیار خطرناک معرفی شده است. همچنین پیامبر در این باره می فرماید: «هرکس نسبت کفر به کس دیگری بدهد که معیار کفر را ندارد، گوینده آن کافر است». با توجه به روش و معیار قرآن و سنت درباره معیار کفر و اسلام، برخی از افراد، فتاوی به کفر عده ای را صادر می کنند، ولی این سؤال مطرح می شود که چنین فتاوایی استناد قرآنی و روایی دارد یا از جهالت و تعصب سرچشمه گرفته است؟

۷. بلاء التکفیر: بسام الصباغ، دمشق، دارالبشائر، ۱۴۲۹ق، ۳۴۴ص، وزیری.

بسام الصباغ، نویسنده و پژوهشگر سوری و عضو اتحادیه علمای جهان اسلام، در این کتاب ضمن بررسی اسباب و انگیزه های پیدایش فکر تکفیری، راه هایی برای درمان این پدیده نامیمون در جامعه اسلامی ارائه کرده است.

۸. پدیده افراط در تکفیر: یوسف قرضاوی، ترجمه مسعود انصاری تالش، تهران،

نشر احسان، ۱۳۷۳، ۹۳ص، رقعی.

در این نوشتار با ریشه یابی پدیده تکفیر، برخی از علل و اسباب پیدایش آن، بررسی و تحلیل شده است. نویسنده پیامدهای خطرناک تکفیر مسلمانان را بیان کرده و ضرورت رجوع به قرآن و سنت نبوی را به وهابیون گوشزد کرده است. این کتاب همچنین با عنوان پدیده غلو و زیاده روی در تکفیر (کافر گفتن مسلمان) با ترجمه عبدالواحد نهضت فراهی منتشر شده است. نیز در کتاب فتاوی فقهی معاصر (یوسف

قرضاوی، جلد اول، ترجمه احمد نعمتی، تهران، نشر احسان، چاپ اول، ۱۳۸۰) در قالب مقاله‌ای به چاپ رسیده است.

۹. پرهیز از اندیشه‌های تکفیری (← تطهیر المناهج من التكفير)

۱۰. التحذیر من المجازقة بالتکفیر: السيد محمد بن علوی مالکی، بی‌جا، جوامع

الکلم، ۱۴۲۵ق، ۱۲۰ص.

زمینه‌ساز جریان تکفیر در سرزمین مقدس حجاز، برخی عالمان درباری این دیار هستند، اما در این بین بعضی از عالمان منصف برآمده از فرقه وهابی، از جمله نویسنده این کتاب، با قرائتی جدید از آثار سلف خود، با بازخوانی این پدیده، بر آن هستند تا اندیشه‌ای نو ارائه کنند. این کتاب مشتمل بر نقد و اعتراض محمد بن علوی مالکی بر این فتنه در مخالفت با این گونه اختلافات میان مسلمانان است. عنوان برخی مطالب کتاب عبارت است از: دیدگاه ابن تیمیه و شوکانی درباره تکفیر، دیدگاه محمد بن عبدالوهاب درباره تکفیر، آیین مخالفت، کشور عربستان خاستگاه تکفیر و هجوم و بدگویی نیست، دشنام دادن به مسلمان گناه و جنگیدن با او کفر است، غرور و خودپسندی منشأ تکفیر، آفات عجب، نهی از تفرقه و اختلاف، عقیده‌ای که موجب نجات می‌شود.

این کتاب با عنوان هشدار در خصوص تکفیرهای بی‌رویه به کوشش مرکز ترجمان دینی به فارسی ترجمه شده و نشر مشعر در سال ۱۳۸۹ در ۱۰۴ صفحه در قطع رقعی آن را منتشر کرده است.

۱۱. تطهیر المناهج من التكفير: عبدالله دشتی، عراق، شبکه الفکر، ۱۴۲۸ق/۲۰۰۷م،

۸۱ص.

موضوع این کتاب، شناخت تکفیر و شرک و ارائه راهکارهایی برای دوری جستن از اندیشه‌های منجر به تکفیر است. این نوشتار مشتمل بر یک مبحث مقدماتی و دو فصل با عناوین «حقیقت توحید مشرکان در ربوبیت» و «آیا مسلمانان هم گرفتار شرک در الوهیت شده‌اند» است. نگارنده طی این مباحث کوشیده است معیارها و ضابطه‌های تکفیر را

شرح دهد، دلایل گرایش به سوی تکفیر را برشمرد و راه برون‌رفت از این گونه اندیشه‌ها را شرح دهد. نشر مشعر با مشخصات زیر، این کتاب را ترجمه و منتشر کرده است: پرهیز از اندیشه‌های تکفیری؛ ترجمه تطهیر المناهج من التکفیر: ترجمه کاظم حاتمی طبری، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۰، ۹۶ص، رقعی.

۱۲. تعدد مذاهب از دیدگاه فقها و اندیشمندان مسلمان: سید جلال میرآقایی،

تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۶، ۳۴۲ص، وزیری.

این کتاب دارای یک مقدمه و پنج فصل است. فصل چهارم این کتاب با عنوان «پاسخ به کج‌اندیشان» شامل دو بخش است: ۱. پاسخ آیت الله العظمی مکارم شیرازی به فتوای ۳۸ تن از علمای وهابی مبنی بر تکفیر شیعیان و جواز قتل آنان؛ ۲. متن نامه آیت الله تسخیری به جمعی از علما و اندیشمندان جهان اسلام برای نظرخواهی در خصوص فتوای فوق و پاسخ علمای جهان اسلام به نامه ایشان و محکوم کردن فتوای تکفیری عبدالله الجبرین.

مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی این کتاب را با عنوان التعددية

المذهبية في الإسلام و آراء العلماء فيها به عربی ترجمه و در سال ۱۳۸۶

در ۲۷۹ صفحه منتشر کرده است.

۱۳. تکفیر: مجید صفاتاج، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰، ۲۴۸ص،

وزیری.

در این نوشتار چگونگی برخورد با اندیشه‌های خلاق و مبتکر و عدم تحمل چنین اندیشه‌هایی با استفاده از حربه تکفیر، نقد و بررسی شده است. هدف نویسنده فراهم ساختن زمینه برای ابراز نظرهای مخالف و نقد سالم افکار و اندیشه‌هاست. وی با بهره‌گیری از آیات، منابع حدیثی، تفسیری، فقهی، تاریخی و کلامی به این مباحث پرداخته است: ماهیت و حقیقت تکفیر، اتهام و تکفیر در فرهنگ و بیئت اسلامی، منشأ و

ریشه‌ها و عوامل عمده وجود تکفیر در جوامع اسلامی، آثار منفی آن در میان مسلمانان، امام خمینی الگوی مقاومت علیه تکفیر و چگونگی درمان و از بین بردن جو تکفیر در جامعه.

۱۴. *التکفیر بین الدین و السیاسة*: محمد یونس، مقدمه عبدالمعطی بیومی، قاهره، مرکز القاهره لدراسات حقوق الإنسان، ۱۹۹۹م، ۱۰۷ص.

نویسنده که از پژوهشگران مصری است، در این نوشتار سابقه تاریخی تفکر تکفیری را بررسی کرده است. وی در شش فصل از مواجهه علما و اندیشمندان با برخی از جریان‌های تکفیری را گزارش کرده است. در این کتاب در فصول جداگانه قضایای تکفیر حلاج، احمد الخزاعی، طبری و ابن رشد بررسی شده است.

۱۵. *التکفیر فی زمن التکفیر: ضد الجهل و الزیف و الخرافة*: نصر حامد ابوزید، قاهره، مکتبة مدبولی، ۱۹۹۵م، ۴۰۰ص، وزیری.

نصر حامد ابوزید در این کتاب، تحلیل مفصلی از اتهاماتی که به او و روش تحقیقی‌اش وجود داشته، ارائه کرده است. او برخی از نقدهایی را که در مورد او مطرح شده و یا او را تکفیر کرده‌اند، آورده و به آنها پاسخ داده است. نویسنده مطالبش را در یک مقدمه و چهار فصل سامان داده است.

۱۶. *التکفیر فی میزان القرآن و السنة*: محمد سعدی، قاهره، المركز العربی الدولی، ۱۹۹۰م، ۱۲۷ص، رقعی.

در این کتاب تفکر تکفیری از منظر قرآن و سنت مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. نویسنده با ذکر آیات قرآنی و نیز روایات حضرت رسول ﷺ ثابت کرده که این پدیده خلاف اصول اسلامی است.

۱۷. *التکفیر؛ نشأته أهدافه ضوابطه*: محمد عطاء الله، بیروت، دارالعلوم، ۲۰۱۰م، ۲۱۶ص.

در این نوشتار عوامل پیدایش و بروز تفکر تکفیری در یک مقدمه و دو فصل بررسی شده است. در مقدمه از مفاهیمی همچون ایمان، خیانت، کفر و ارتداد به تفصیل سخن به میان آمده است. در فصل یکم موضوع تکفیر در ادیان هندو، یهود، مسیحیت و اسلام بررسی و تحلیل شده است. فصل دوم به ضوابط و حدود تکفیر و مباحث مرتبط با آن در بین مذاهب اسلامی اختصاص یافته است.

۱۸. *جلاء الغمة عن تکفیر هذه الأمة*: عثمان بن عبدالعزیز بن منصور الناصری،

بی جا، بی نا، بی تا.

عثمان بن عبدالعزیز الناصری (م ۱۲۸۲ق)، مفتی و صاحب منصب قضاوت در شهر سدید در زمان ترکی بن عبدالله بود. وی به شدت با وهابیت مخالفت می کرد و آنها را همچون خوارج می دانست. او در این کتاب به شدت علیه افراط‌گرایی و تفکرات تکفیری وهابیون که باعث رنج و محنت مسلمانان شده، موضع گرفته است.

۱۹. *حرمة الغلو فی الدین و تکفیر المسلمین*: ناجح ابراهیم عبدالله و علی محمد

الشریف، ریاض، مکتبة العبیکان، ۱۴۲۵ق/۲۰۰۴م، ۱۹۹ص.

نویسندگان در این کتاب به بررسی علل پدیده تکفیر و نیز مظاهر و آثار منفی آن برای جامعه اسلامی پرداخته‌اند. آنان به شدت با پدیده غلو و زیاده‌روی در تکفیر مخالفت کرده و آن را حرام دانسته‌اند.

۲۰. *الحکم و قضیة تکفیر المسلم*: مشاور سالم البهنساوی، منصوره، دارالوفاء،

۱۴۱۵ق، ۳۱۵ص، وزیری.

در این نوشتار اندیشه تکفیر نقد و رد شده است. نویسندگان بعد از بیان تاریخ شکل‌گیری و فعالیت گروه «جماعت المسلمین» در کشور مصر، به معرفی و نقد و رد اندیشه‌های این گروه می‌پردازد. این گروه، جامعه مصر و جوامع اسلامی را از قرن چهارم هجری تاکنون کافر دانسته و از جامعه اسلامی عزلت گرفته و با آن به ستیزه برخاسته‌اند. در این کتاب بحث مفصلی درباره اندیشه تکفیر صورت گرفته و با استفاده از مفاهیم

قرآن و روایات و منابع اهل سنت، این اندیشه نقد و رد شده است. نویسندگان ریشه‌های اعتقاد به تکفیر را از زمان خوارج بررسی کرده و آرای تکفیری‌ها درباره خروج از جماعت، کفر حاکمان، کفر مردم، رابطه اندیشه تکفیر با آثار سید قطب، احکام مختلف در شرایط سیاسی معاصر و... را در این کتاب تحلیل و جریانات فکری تکفیر را معرفی کرده است. این کتاب به کوشش سالم افسری ترجمه شده و در سال ۱۳۸۸ نشر احسان با عنوان *نقد و بررسی اندیشه تکفیر* در ۴۲۸ صفحه در قطع وزیری آن را منتشر کرده است.

۲۱. *داعیه و لیس نیئا؛ قراءة نقدیة لمذهب الشیخ محمد بن عبدالوهاب فی التکفیر:*

حسن بن فرحان مالکی، عمان، دارالرازی؛ مرکز الدراسات التاریخیه، ۲۰۰۴م/۱۴۲۵ق،

۱۹۹ص.

حسن بن فرحان مالکی از دانشمندان اهل سنت و از جمله وهابیون است. او در این کتاب به نقد سخنان و عقاید پیشوای وهابیان در زمینه تکفیر مسلمانان و نسبت دادن شرک و کفر به همه کسانی که وهابی نیستند و سخنان او را نپذیرفته‌اند، پرداخته است. وی در فصل اول به سراغ نقد کتاب *کشف الشبهات* که از مشهورترین و مهم‌ترین کتاب‌های محمد بن عبدالوهاب است، می‌رود و به صورت کاملاً روشنی آن را نقد می‌کند. در فصل دوم به نقد سایر کتب او در مسئله شرک و توحید می‌پردازد. او در فصل سوم به سراغ این مهم می‌رود که آیا او از مسئله تکفیر مسلمین عدول کرده است یا نه؟ سپس به روشی علمی، بخش عظیمی از تناقضات او را آشکار می‌سازد. در فصل چهارم از این موضوع مهم بحث می‌کند که آیا پیروان او چشم‌وگوش‌بسته همان مسیر تکفیر مسلمین را دنبال کردند و بر اشتباهات او صحه نهادند یا به نقد نظر شیخ پرداختند؟ و سرانجام در فصل پنجم به نقد نظر دشمنان شیخ می‌پردازد و تندروان را از معتدلان جدا می‌سازد و خود را در صف معتدلان وهابی قرار می‌دهد.

این کتاب با عنوان مبلغ، نه پیامبر: قرائتی انتقادی بر مسلک تکفیری شیخ محمد بن عبدالوهاب به کوشش یوسف مرتضوی ترجمه و به همت مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب در سال ۱۳۸۷ منتشر شده است.

۲۲. الرد علی تکفیر الشیعة: ضیاء المشهدی، قم، بقية العترة، ۱۴۲۶ق / ۱۳۸۵،

۴۸ص، بالتویب.

دفاعیه‌ای کوتاه از عقاید و مبانی فکری شیعه در برابر اتهام تکفیر از سوی وهابیون است. در این کتاب همچنین نظریات برخی از دانشمندان اهل سنت در اهمیت و جواز عمل به فقه جعفری آمده است. عمده شبهات وهابیان درباره رد توسل، زیارت و تبرک و دیگر عقاید شیعه نقل و پاسخ‌هایی به آنها داده شده است.

۲۳. شبهات التکفیر: عمر بن عبدالعزیز قرشی، قاهره، مکتبة التربية الإسلامية

لإحياء التراث الإسلامي، ۱۹۹۱م، ۵۶۰ص، وزیری.

در این نوشتار با بررسی دلایل و انگیزه‌های پیدایش تفکر تکفیری، برخی از شبهات حول تکفیر بررسی شده است. به عقیده نویسنده، فکر تکفیری از گذشته‌های دور وجود داشته و با بررسی تاریخ آن مهم‌ترین دلیل در پیدایش آن را تفاوت فهم در برخی معانی و اصطلاحات دانسته است. وی با استناد به منابع اهل سنت همچون قرآن، سنت نبوی، اجماع و قیاس این تفکر را رد کرده است.

۲۴. ضد التعصب: جابر عصفور، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۲۰۰۰م،

۴۶۴ص، وزیری.

جابر عصفور، استاد ادبیات در دانشگاه قاهره است. وی در این نوشتار دلایل پیدایش پدیده تکفیر و نیز آثار و عواقب آن در جوامع اسلامی را برشمرده است. نویسنده تلاش کرده با ریشه‌یابی این پدیده، عوامل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در پیدایش آن را معرفی کند.

۲۵. *ظاهرة التكفير في المجتمع الإسلامي* (من منظور العلوم الاجتماعية للأديان):
عبد اللطيف الهرماسی، بیروت، مرکز الجزيرة للدراسات، الدار العربية للعلوم، ۲۰۱۰م،
ص ۷۶.

دکتر عبداللطیف الهرماسی، استاد علوم اجتماعی در دانشگاه ای
تونس است. وی با نگاهی تاریخی و جامعه‌شناسی مذهبی، به بررسی و
تحلیل پدیده تکفیر و عواقب آن در جوامع عربی - اسلامی به‌ویژه از
ابتدای هزاره سوم پرداخته است. وی معتقد است سلفی‌گری جهادی، در
فعالیت‌های خود به تعریف رایج میان علمای اسلام که جهان را به دو
بخش اسلام و کفر تقسیم می‌کنند، توجهی ندارد، بلکه با توسعه در
مفهوم شرک و کفر، گروه بزرگی از مسلمانان را نیز از دایره اسلام خارج
می‌کند. از سوی دیگر، آنان در عین حال، رنگی کاملاً سیاسی به
فعالیت‌های خود می‌دهند و روش آنان در مبارزه، جهاد است و برای جواز
آن، ناگزیر باید حکم کفر و ارتداد را برای مخالفین خود صادر کنند.

۲۶. *العقل الإسلامي بين سياط التكفير و سياط التفكير*: حسین احمد الخشن،
بیروت، دارالقماطی، ۱۴۲۶ق، ۲۲۲ص، رقعی.

نویسنده در کتاب با بهره‌گیری از آیات و احادیث و سخنان
صاحب‌نظران و با نقد دیدگاه‌های تکفیری برخی از مرتجعین، جایگاه
اندیشه و موضوع عقل را در اسلام بررسی کرده است. وی در کتاب به
این مطالب عمده پرداخته است: اصول و ضوابط و مراتب اسلام و کفر،
منشأ تکفیر دیگران، ویژگی‌های تکفیری و انواع و اشکال تکفیر و
سرانجام چگونگی مقابله با تعصب.

۲۷. *علاج التعصب والتكفير*: بسام الصباغ، دمشق، ندوة العلماء، ۲۰۰۸م.

سخنرانی مؤلف در سمینار تقریب بین مذاهب اسلامی در سال
۲۰۰۸م در تهران است. مؤلف با بررسی آسیب‌ها و مشکلات تفکر
تکفیری، راه‌هایی برای درمان این پدیده زشت ارائه کرده است.

غلو و زیارده روی در تکفیر: کافر گفتن مسلمان (← پدیده افراط در تکفیر)

۲۸. فتاوی العلماء فی تحریم تکفیر المسلمین: زین العابدین شابعادی، قم، بنیاد معارف

اسلامی، ۱۴۲۰ق، ۳۲ص، جیبی.

اثر حاضر در بردارنده فتوای مفتی اتحاد علماء الصوفیه اهل سنت در پاکستان و دیگر علمای اهل سنت درباره تکفیر مسلمانان است. مؤلف در پاسخ به سؤال مربوط به تکفیر مسلمین، با اشاره به نظریه شیخ شلتوت، این عمل را جایز نمی‌داند. وی در مباحث خود از آیات قرآن و روایات رسول اکرم ﷺ استفاده کرده است. او تصریح می‌کند که صوفیه اهل سنت و شیعیان امامی، جزء فرقه‌های مسلمانان به‌شمار می‌آیند.

۲۹. فتنه التکفیر بین (العرب المعاصرین): بسام الصباغ، دمشق، دارالبشائر،

۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م، ۲۵۶ص، وزیری.

این کتاب جزء دوم و در ادامه کتاب بلاء التکفیر از همین نویسنده است.

۳۰. فتنه التکفیر بین الشیعة و الوهابیة و الصوقیة: محمد عمارة، قاهره، وزارة

الأوقاف المصریة، المجلس الأعلى للشؤون الإسلامیة، ۲۰۰۶م، ۱۲۰ص.

دکتر محمد عمارة با انتشار این کتاب، سر و صدای زیادی در شماری از رسانه‌های مصر به‌پا کرد و در پی آن وزیر اوقاف مصر مجبور شد دستور دهد تمام نسخه‌های کتاب از کتاب‌فروشی‌ها جمع شود و نویسنده هم ناگزیر با اندکی اصلاح کتاب را دوباره چاپ کرد. هدف اصلی نویسنده بیان این موضوع است که دین اسلام به موعظه حسنه، دعوت به خیر و پرهیز از شر تأکید فراوان دارد، وی می‌گوید مسلمانان حق دارند به نصیحت یکدیگر بپردازند، اما حق ندارند به تکفیر همدیگر همت گمارند. نویسنده برای ایجاد وحدت مسلمانان، توصیه‌هایی می‌کند. وی مطالبش را ذیل این عناوین سامان داده است: ۱. همگان به دنبال

وحدت؛ مسلمانان کجايند؟ ۲. تقريبن و همبستگي؛ ۳. توجه به ميزان آگاهي مخاطبان؛ ۵. گفتمان دانشمندان.

۳۱. *الفصول المهمة في معرفة الأئمة*: سيد عبدالحسين شرف الدين، تحقيق و تعليق

حسين الراضي، بيروت، مؤسسة البلاغ، ۱۴۲۳ق/ ۲۰۰۲م، ۶۶۷ص.

شيخ نوح حنفي در سخنان خود، شيعه را تكفير و جواز قتل آنان را صادر كرد و سيد شرف الدين موسوي در پاسخ به وي كتاب نفيسي با نام *الفصول المهمة في تأليف الأئمة* نگاشت و در آن بر برادري همه مسلمانان تأكيد ورزيد. در واقع كتاب *الفصول المهمة* سيد شرف الدين را كه از نويسندگان بزرگ شيعه است، مي توان پاسخي به تفرقه افكنان در ميان امت اسلام دانست. مؤلف در اين كتاب پر محتوا با آوردن احاديث صحيح از مجموعه هاي حديثي معتبر اهل سنت و با ذكر فتواهاي فقيهان مشهور گذشته و احياناً معاصر عالم اسلام، فتواي آن شيخ تكفيرگر را به نقد علمي و تاريخي كشيده و سرفصل هاي ذيل را بررسي کرده است: علم و اسلام و ايمان و ارزش نهاد ديني، برادري شيعه و سني و اهل نجات بودن موحدان، فتواهاي دانشمندان سني مبنی بر نجات اهل توحيد و شواهد ديگر آن، بشارت هاي سنت براي شيعه، نمونه هايي از اجتهاد در برابر نص، بررسي فتواهاي تكفير، نقش دروغ سازان در تفرقه افكني و انگيزه هاي تفرقه افكني.

اين كتاب تاكنون دو بار ترجمه شده است، با اين عنوان ها:

- *مباحثي پيرامون وحدت اسلامي*، ترجمه *الفصول المهمة في تأليف*

الأئمة، ترجمه سيد ابراهيم سيد علوي، تهران، نشر مطهر، ۱۳۸۰،

۳۱۰ص.

- *در راه تفاهم*، ترجمه محمد يزدي، قم، آزادي، ۱۳۲۷ق، ۲۸۸ص.

۳۲. *لاتكفير في القرآن*: غالب حسن الشابندر (السويد)، بيروت، دارالهادي، ۱۴۳۰ق،

۲۰۳ص.

نویسنده که از پژوهشگران عراقی است، در سه بخش موضوع تکفیر را بررسی کرده است. در دو بخش اول، تکفیر از منظر آیات قرآن کریم بررسی و ادله قرآنی مبنی بر تحریم تکفیر مسلمانان آورده شده است. در بخش سوم، تکفیر از منظر دمکراسی و مردم‌سالاری و حقوق شهروندی مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است.

۳۳. لماذا و كيف يتحوّل الاختلاف الفكري إلى تكفير أو زندقة أو قتل أو صلب أو جلد أو نفي أو حبس أو إتهام...؟ التفكير والتكفير: احسان توفيق بعدرانی، دمشق، وزارة الاعلام؛ مطبعة الحامی، ۱۴۲۹ق.

نویسنده که از پژوهشگران سوری و مدیر مرکز حفظ قرآن «الأسد» سوریه و نیز عضو شورای ریاست مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی است، در این نوشتار به بررسی دلایل شکل‌گیری تفکر تکفیری پرداخته است. وی معتقد است محکوم کردن و نسبت کفر و الحاد به فقها و دانشمندانی که اختلاف نظر و فکر و عقیده با حاکمان داشته‌اند، سابقه‌ای تاریخی دارد که دوران ابن‌رشد، شاهدهی بر این مدعاست. نویسنده همچنین به بررسی خطرهای عواقب تفکر تکفیری در جامعه اسلامی پرداخته است.

۳۴. مبلغ، نه پیامبر: قرائتی انتقادی بر مسلک تکفیری شیخ محمد بن عبد الوهاب (← داعیه و لیس نبیاً) (قراءة نقدیة لمذهب الشيخ محمد بن عبد الوهاب في التكفير).

۳۵. النزعة التكفيرية في فكر الوهابية؛ اليكاني الفخراني، قاهره، دارالمذبولى، ۲۰۱۲م، ۲۲۹ص.

این کتاب روند شکل‌گیری تکفیر میان مذاهب و فرق اسلامی را بررسی کرده و کوشیده است این مسیر را به‌ویژه در میان وهابیون تشریح کند. کتاب شامل سه فصل است که در فصل اول روند شکل‌گیری تفکر تکفیری در محمد بن عبد الوهاب را با بررسی نامه‌های

او ارائه می‌کند. در این فصل نامه‌هایی که محمد بن عبدالوهاب به پادشاهان و علمای دوران خود نوشته، بررسی و ذکر شده است. بر اساس این نامه‌ها مقتدای وهابیون خود را تنها فردی می‌دانسته که کلمه توحید و معنای آن را درک می‌کرده است. در فصل دوم نویسنده موضع وهابیت در برابر فقها و فقه را آورده و تبیین کرده است که چگونه محمد بن عبدالوهاب و یاران و پیروانش اقدام به تکفیر فقها و علما از جمله ابوحنیفه، از امامان چهارگانه و بزرگ اهل سنت، کرده‌اند. در فصل سوم با عنوان «فتاوی‌ای علمای نجد در تکفیر امت اسلامی» به بررسی جایگاه علمای نجد که پادشاهان سعودی نیز از این منطقه هستند و همچنین به روش آنان پرداخته است.

۳۶. نقد و بررسی اندیشه تکفیر (الحکم و قضیه التکفیر المسلم).

۳۷. وهابیان تکفیری: علی اصغر رضوانی، تهران، نشر مشعر، ۱۳۹۰، ۱۸۸ص،

رقعی.

در این نوشتار جریان وهابیت از منظر تفکر تکفیری بررسی و تحلیل شده است. نویسنده پس از بیان توضیحاتی درباره ایمان و کفر، دیدگاه قرآن و پیامبر ﷺ و برخی از صحابه در نهی تکفیر را آورده و آن‌گاه به بررسی عوامل ظهور فکر تکفیری پرداخته است. وی عواملی همچون جهل، تعصب، اکتفا به مطالعه کتب، عجب و خودبزرگ‌بینی و علاقه به پیشتاز بودن را از دلایل ظهور تفکر تکفیری دانسته است. از دیگر موضوعاتی که در این کتاب بررسی شده، عبارت است از: آثار تکفیر، علاج فکر تکفیری، جوانان و خطر تکفیرگرایی، فکر تکفیری و مقابله پیامبر ﷺ با آن، تکفیری‌های قرن چهارم، ابن تیمیه تکفیری قرن هشتم، محمد بن عبدالوهاب تکفیری قرن دوازدهم، مقایسه‌ای بین خوارج و وهابیان، وهابیان تکفیری از دیدگاه اهل سنت.

۳۸. هشدار از خطر تکفیر: ابوالحارث علی بن حسین حلبی اثری، ترجمه جلیل

بهرامی نیا، تهران، نشر احسان، ۱۳۸۵، ۸۸ص.

کتاب حاضر حاوی آرای محمد ناصر الدین البانی، عبدالعزیز بن عبدالله بن باز، محمدبن صالح عثیمین، در باب مسئله «حکم به غیر ما أنزل الله» می‌باشد

۳۹. هشدار در خصوص تکفیرهای بی‌رویه (← التحذیر من المجازقة بالتکفیر).

ب) مقاله‌ها

«اثر التکفیر فی تقویض جهود الوحدة»: عثمان محمد جاه، رسالة التقریب، ش ۸۳، محرم و صفر ۱۴۳۲ق، ص ۶۱-۸۹.

«از حکم تکفیر استفاده نکنید: نگاهی به فتاوی فقهای شیخ الازهر، آیت‌الله سیستانی و شیخ احمد کفتارو در جایز ندانستن تکفیر مذاهب هشت‌گانه اسلامی»: سید جاسم موسوی، فروغ وحدت، ش ۴، تابستان ۱۳۸۵، ص ۶۶-۷۱.

«از مؤاخات تا تکفیر؛ بیان معیارهای مسلمان بودن و مرز کفر، زمینه‌ساز اخوت اسلامی»: محمد مهدی افضل، اندیشه تقریب، ش ۸، پاییز ۱۳۸۵، ص ۶۹-۸۲.

این مقاله در مجموعه مقالات کنفرانس وحدت اسلامی نیز با مشخصات زیر به چاپ رسیده است:

استراتژی تقریب مذاهب اسلامی (مجموعه مقالات هجدهمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی)، تهران، مجمع تقریب مذاهب اسلامی.

«الإسلام فی مواجهة فتاوی التکفیر و الإستحلال»: منیع عبدالحلیم محمود، رسالة التقریب، ش ۴۱، محرم و صفر ۱۴۲۵ق، ص ۴۹-۵۸.

«الأمة بین حملات التکفیر و محاولات إبعادها عن الإسلام»: مصطفى ملص، الوحدة الإسلامية، ش ۴۰، مارس ۲۰۰۵م.

«بررسی مبانی تکفیر مسلمانان از نگاه وهابیان»: مصطفی عباسی مقدم، وب سایت تخصصی فرهنگ و قرآن (<http://www.qurana.ir>).

«تکفیر از دیدگاه ابن تیمیّه»: حبیب عباسی، پایگاه اطلاع رسانی دانشگاه باقرالعلوم (www.pajoohe.com)

«تکفیر در ترازوی قرآن و سنت»: تاج الدین حامد هلالی، استراتژی تقریب مذاهب اسلامی (مجموعه مقالات هجدهمین کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی)، ص ۱۵۰.

«تکفیر در جهان اسلام»: علی اکبر ذاکری، دو ماهنامه حوزه، ش ۱۵۶، بهار و تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۸۸-۲۳۷.

«تکفیر سیاسی و گویندگان درباری»: جعفر سبحانی تبریزی، کلام اسلامی، ش ۷۰، تابستان ۱۳۸۸، ص ۳۰-۴۱؛ وفق حوزه، ش ۲۳۱، خرداد ۱۳۸۸.

این نوشتار در پاسخ به دیدگاه شیخ عادل بن سالم الکلبنی، امام جماعت مسجدالحرام، در زمینه تکفیر علمای شیعه است.

«التکفیر و التفسیق و التبذیع صفات موضوعية صریحة، أم مظاهر طائفية قبیحة؟»: انور وردة، رسالة التقرب، ش ۸۲، ذوالقعدة و ذوالحجه ۱۴۳۱ق، ص ۱۸۳-۱۹۲.

«تکفیر و تروریسم»: جعفر سبحانی تبریزی، درسهایی از مکتب اسلام، سال ۴۶، ش ۱۰، دی ۱۳۸۵، ص ۷-۱۱.

این مقاله در کتاب زیر نیز به چاپ رسیده است:

سیمای فرزندگان: (حاوی بیش از ۸۰ مقاله و رساله پیرامون مسائل

کلامی، قرآنی، ولایی، فقهی و تاریخی): ص ۳۰۴-۳۰۸.

«تکفیر و سیره سلف صالح»: هیئت تحریریه مجله، کلام اسلامی، ش ۶۳، پاییز

۱۳۸۶، ص ۲۷-۳۳.

«ثقافة التكفير و موقع رجال الدين منها»: معین دقیق، رساله الثقلین، ش ۶۲، صیف ۱۴۳۰ق، ص ۴-۱۰.

«حربه تكفير»: حوزة، ش ۱۴، اردیبهشت ۱۳۶۵، ص ۶۷-۸۵؛ ش ۱۵، تیر ۱۳۶۵، ص ۵۷-۷۲؛ ش ۱۷، مهر ۱۳۶۵، ص ۶۵-۸۴؛ ش ۲۰، خرداد و تیر ۱۳۶۶؛ ش ۲۱، مرداد و شهریور ۱۳۶۶، ص ۸۸-۱۰۱.

در این سلسله مقالات، ریشه‌ها و پیامدها و علل گسترش تکفیر در جوامع اسلامی، شیوه برخورد مکتب و گذشتگان با این موضوع و نیز راه‌حل‌های جامعه اسلامی برای مقابله با این معضل مطالبی آمده است.
«ظاهرة التكفير: عوامل النشأة و طرق العلاج»: محمد شقیر، المنهاج، ش ۵۶، شتاء ۱۴۳۱ق، ص ۱۱۳-۱۲۷.

«ظاهرة التكفير المذهبي بين الديني و الفقهي و السياسي»: محمد شقیر، رساله التقرب، ش ۸۱، رمضان و شوال ۱۴۳۱ق، ص ۲۹-۴۲.
«ظاهرة الغلو في التكفير»: يوسف قرضاوی، المسلم المعاصر، ش ۹، المحرم - صفر ۱۳۹۷ق، ص ۵۳-۹۰.

۲۷۵

«فتوى سماحة الشيخ أحمد كفتارو المفتى العام للجمهورية العربية السورية سابقاً (يرحمه الله) رئيس مجلس الإفتاء الأعلى في عدم تكفير المسلم»: آفاق الحضارة الإسلامية، سال ۹، ش ۱۷، صفر ۱۴۲۶ق، ص ۴۹۴-۴۹۸.

«فتوى فضيلة الشيخ الدكتور يوسف عبدالله القرضاوی»: رساله التقرب، ش ۵۲، ذوالقعدة و ذوالحجه ۱۴۲۶ق، ص ۲۱۷-۲۴۰؛ آفاق الحضارة الإسلامية، ش ۱۷، صفر ۱۴۲۷ق، ص ۴۹۹-۵۲۱.

متن سؤال: هل يجوز تكفير أصحاب المذاهب العقدية والفقهيّة

والسلوكية لمجرد مخالفتهم في المذهب او الرأي؟

«مواجهة التكفير والاحتلال»: هيئت التحرير، رسالة التقريب، ش ٥٥، جمادى

الاولى و جمادى الآخر ١٤٢٧ق، ص ٥-٦.

«موقف أئمة المسلمين من التكفير»: ثقافة التقريب، ش ٤٧، فروردین ١٣٩٠، ص

٩٠-١٠٥.

«وجهة نظر إسلامية: التكفير بين الأمس واليوم»: سالم على البهنساوی، الغدير، ش

١٢-١٣، رجب و شعبان ١٤١١ق، ص ٦٣-٧٦.

«ویژگی های پدیده تکفیر و موضوع سنت نبوی علیه السلام نسبت به آن»: احمد

مبلغی، اندیشه تقرب، ش ١٢، پاییز ١٣٨٦، ص ٣٩-٤٨.

این مقاله در مجموعه مقالات کنفرانس وحدت اسلام، با مشخصات

زیر نیز به چاپ رسیده است:

ویژگی های سیره پیامبر اعظم ﷺ (مجموعه مقالات): بیستمین

کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی فروردین ١٣٨٦، ص ٤٥٥-٤٦٦.

مقاله حاضر ضمن تجزیه و تحلیل ویژگی های پدیده تکفیر، به بیان

دیدگاه و موضع سنت در قبال آن می پردازد. از جمله ویژگی هایی که

نویسنده برای تکفیر در نظر گرفته، عبارت اند از: محور قرار دادن

«تکفیر» در معاملات و تعاملات و گسترش عرصه آن، عدم اعطای

فرصت اندیشه و حق اظهار نظر به دیگران، کشتار جمعی، شرکت در

مشوه ساختن چهره اسلام، ایجاد تفرقه و پراکندگی میان مسلمانان.

ج) پایان نامه‌ها

۱. تکفیر در اسلام: رضا محمدزاده، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: غلامحسین ابراهیمی دینانی، استاد مشاور: سید محمدباقر حجتی و احمد طاهری عراقی، رشته تبلیغ و معارف اسلامی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۶۹، ۵۰۹ص.
نویسنده به بررسی ابعاد حقیقی ایمان و کفر پرداخته و نظر دانشمندان و فرقی اسلامی درباره این دو مقوله را بیان کرده است. وی در صدد تبیین قاعده شرعی همه‌جانبه‌ای برای شناخت مرتد است. رساله دارای یک مقدمه و سه فصل است که موضوعات ذیل را بررسی کرده است: مفهوم و معانی ایمان و کفر، کفر از دیدگاه قرآن، تکفیر در شریعت، اقسام ارتداد، ضروریات دین، راه‌های ثبوت ارتداد، تکفیر در کارنامه تاریخ، تکفیر در فرق اسلامی، تکفیر فقها و فلاسفه.
۲. تکفیر شیعه؛ مدعیات و مستندات: عمار خزاعی فدائن، پایان‌نامه سطح سوم حوزه، استاد راهنما: فاضل، استاد مشاور: نهایندی، رشته کلام اسلامی، مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان، مشهد، ۱۳۸۸، ۸۱ص.

این تحقیق دارای یک مقدمه و چهار فصل است. فصل اول شامل کلیات است که در آن به تاریخچه تکفیر شیعه و معنای ایمان، اسلام، کفر، شرک، بدعت، مرتد، عبادت از دیدگاه فرق و بزرگان اسلام پرداخته شده و همچنین معنای شیعه و اقسام توحید از نگاه وهابیت مورد بررسی قرار گرفته است. فصل دوم شامل شرک در توسل، شفاعت و استغاثه به غیر خداوند است. در فصل سوم بحث از زیارت، بنای قبور و نماز گزاردن در کنار قبور است. فصل چهارم متضمن سه مسئله دیگر است که شیعیان به بهانه آنها متهم به شرک شده‌اند. بحث اول نذر کردن برای غیر خداوند، دوم مسئله ذبح (قربانی کردن) برای غیر خداوند و سوم حلف (سوگند) به غیر خداوند است. در این فصل نیز همچون دو فصل گذشته، به معنای نذر، حلف و ذبح، سپس به ذکر سخنان آنها درباره شرک این امور اشاره و در نهایت به پاسخ از این ادله پرداخته شده است.

۳. مبانی کلامی سلفیان تکفیری: سید حسین نظام الدینی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، ۱۳۸۹.
این نوشتار می‌کوشد با بیان خاستگاه و اندیشه‌های سلفیان جدید، مهم‌ترین گروه‌ها و رهبران آنها، علت شهره شدن این گروه‌ها را به «تکفیری» یا «الجهادیون» بررسی کند.